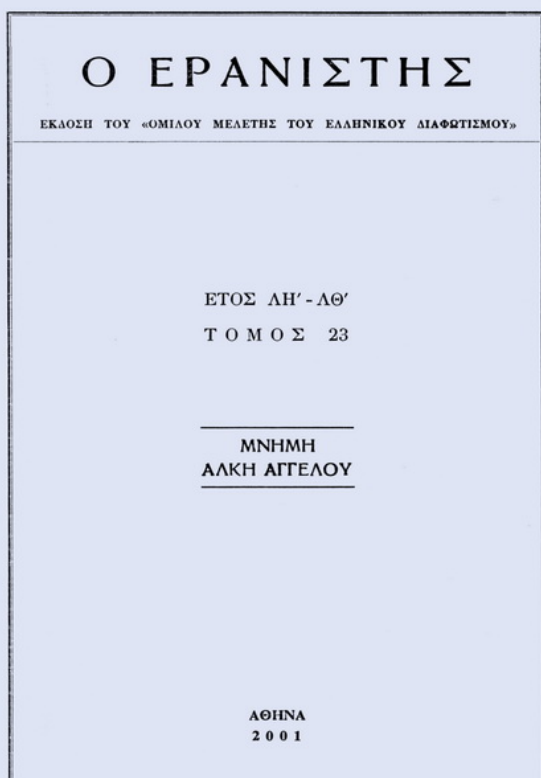

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Ένα ακόμη μαθητικό τετράδιο του Ελευθέριου
(Ευγένιου) Βούλγαρη

Παναγιώτα Τζιβάρα

doi: [10.12681/er.154](https://doi.org/10.12681/er.154)

To cite this article:

Τζιβάρα Π. (2001). Ένα ακόμη μαθητικό τετράδιο του Ελευθέριου (Ευγένιου) Βούλγαρη. *The Gleaner*, 23, 35–47.
<https://doi.org/10.12681/er.154>

ΕΝΑ ΑΚΟΜΗ ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΤΕΤΡΑΔΙΟ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ (ΕΥΓΕΝΙΟΥ) ΒΟΥΛΓΑΡΗ

ΣΤΟΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΟΜΟ ΤΟΥ ΕΠΑΝΙΣΤΗ ὁ Boris Fonkič παρουσία-
σε τὸ χειρόγραφο ἀρ. 84 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ
Χαρκόβου τῆς Οὐκρανίας, αὐτόγραφο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη.¹ Πρόκει-
ται γιὰ τὸ μαθητικὸ τετράδιο τοῦ Ἐλευθέριου καὶ κατόπιν Εὐγένιου
ποῦ περιέχει τὴν *Ἐκθεσιν περὶ ἐπιστολικῶν τύπων* τοῦ Θεόφιλου Κορυ-
δαλλέα, τὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ σοφιστῆ Ἀφθονίου, τὸ ἄγνωστο κείμενο
τοῦ Γιαννιώτη ἱερομονάχου Χριστόφορου *Ἐμποροκωμῆτη Σύνοψις εἰς*
*τὴν ποιητικὴν μέθοδον*² καὶ ἓνα ἀκόμα κείμενο μὲ ἐρμηνεῖες διαφόρων
συγγραφέων *Περὶ περιόδου*. Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἀνωτέρω ἄρθρο τοῦ διακεκρι-
μένου παλαιογράφου παρουσιάζουμε ἓνα ἀκόμη μαθητικὸ τετράδιο τοῦ
Εὐγένιου Βούλγαρη, ποῦ εἴχαμε ἐντοπίσει κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν μελετῶν
μας στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη καὶ τὸ ὁποῖο πιστεύουμε ὅτι συμπληρώνει
τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ προπαιδεῖαν τοῦ γνωστοῦ διαφωτι-
στῆ. Καθὼς μάλιστα στὸ χειρόγραφο αὐτὸ ὁ Βούλγαρης ἀναφέρει καὶ τὸ
ὄνομα τοῦ δασκάλου του, δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ τεθεῖ σὲ νέα βάση τὸ θέμα
τοῦ τόπου τῆς μαθητείας του.

Τὸ μαθητικὸ τετράδιο τοῦ Βούλγαρη σώζεται ἀνάμεσα στὰ χειρό-
γραφα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 1178 καὶ εἶ-
ναι γραμμένον ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἑφηβου Ἐλευθέριου, τὸ ἴδιο ἔτος μὲ ἐκεῖνο
τῆς οὐκρανικῆς Βιβλιοθήκης.³

1. B. Fonkič, «Τὸ μαθητικὸ τετράδιο τοῦ Ἐλευθέριου (Εὐγένιου) Βούλγαρη»,
Ὁ Ἑρμηνεύτης 22 (1999), 80-89. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τὸ χειρόγραφο καὶ στὴ
μελέτη του μὲ τίτλο «Nouveaux autographes d'Eugène Voulgaris», στὸν τόμο
B. L. Fonkitch, *Manuscripts Grecs dans les Collections Européennes*, Μόσχα
1999, σ. 144-145.

2. Γιὰ τὸν λόγιον Χριστόφορο Ἐμποροκωμῆτη, ὁ ὁποῖος ἐργάστηκε ὡς δάσκα-
λος στὴν Κέρκυρα, βλ. Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι στὴ βενετοκρα-
τούμενη Κέρκυρα*, διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἑθνολογίας Δ.Π.Θ.,
Κομοτηνῇ 2000 (ἀνέκδοτον).

3. Ἰω. Σακκελίων καὶ Ἀλκ. Ι. Σακκελίων, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων*
τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1892, σ. 214. Λίνος Πολίτης - Μα-

Είναι ένας μικρός τόμος αποτελούμενος από 64 συνολικά φύλλα με διαστάσεις 190×135 , που περιλαμβάνει στα δύο πρώτα φύλλα ανώνυμο κείμενο *Περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ νοῦς καὶ στὴ συνέχεια τὸ ἔργο τοῦ Γιαννιώτη Γεωργίου Σουγδουρῆ, Προδιοίξεις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους*, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1792.⁴ Τὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ἔντυπου βιβλίου, ἂν ἐξαίρεσουμε μικρὲς λεκτικὲς διαφορές. Παραθέτουμε ὡστόσο ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου EBE 1178 γιὰ νὰ φανεῖ ἡ ἀντιστοιχία τῶν κεφαλαίων μὲ τὸ δημοσιευμένο κείμενο.

(φ. <α'-β'>) *Περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ νοῦς.*

Αἱ ἐνέργειαι τοῦ νοῦς εἰσὶ τρεῖς. ἀπλὴ πρόσληψις, κρίσις, καὶ διάνοια.

"Αρχ.: *Δείκνυμι, τσαῦται εἰσὶν αἱ ἐνέργειαι ἐκάστης δυνάμεως ὅσοι εἰσὶν οἱ τρόποι καθ' οὓς δύνανται ἐνεργεῖσαι περὶ τὸ αὐτῆς ὑποκείμενον...* Τελ.: *... εἰ τοίνυν ὁ λόγος τοῦ εἶναι ἔχει περιστάσιν τινα κατὰ συμβεβηκὸς οὐκ ἔστι προσῆκον συνάραχθαι τὸ ἐνεργεῖν νῦν ὑπάρχειν ἀναγκαῖον.*

(σ. 1) *Εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους μέθοδον προδιοίξεις, εἴτοι εἰσαγωγὴ, συντεθεῖσα παρὰ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Σουγδουρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων.*

(σ. 1) *Προοίμιον.* "Αρχ.: *Ἡ περὶ τὴν φιλοσοφίαν σπουδὴ ὑμᾶς ὑποδέχεται νέοι φιλομαθέστατοι...* Τελ.: *... σύνοψις οὐσα πάσης τῆς λογικῆς πραγματείας.* (βλ. *Εἰσαγωγὴ Λογικῆς*, ἥτοι προδιοίξεις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους. *Συντεθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Σοφωτάτου ἐν διδασκάλοις κυρίου Γεωργίου Σουγδουρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων...*, Βιέννη 1792, σ. 1.)

(σ. 1-5) *Τί ἐστὶ λογικὴ καὶ περὶ τῶν τριῶν τοῦ νοῦς ἐνεργειῶν.* "Αρχ.: *"Εστὶ δὲ ἡ λογικὴ ἕξις ἐπὶ κτήτος...* (ὁ.π., σ. 1-4).

(σ. 5-56) *Μέρος Α'. Περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν πρώτην τοῦ νοῦς ἐνέργειαν, ἥτοι περὶ ὄρων.*

(σ. 5-11) *Κεφάλαιον α'. Τί ἐστὶν ὄρος* (ὁ.π., σ. 4-8).

(σ. 11-16) *Κεφάλαιον β'. Διαίρεσις τοῦ ὄρου εἰς ἐνδιάθετον, προφορικόν, καὶ γραπτὸν* (ὁ.π., σ. 9-12).

(σ. 16-20) *Κεφάλαιον γ'. Διαίρεσις τοῦ σημαντικοῦ ὄρου τῷ λόγῳ τῆς αὐτοῦ σημασίας* (ὁ.π., σ. 12-15).

ρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1988-1992), Ἀθήνα 1994, σ. 432, στὸ λῆμμα Ἑλευθέριος Βούλγαρης.

4. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου: *Εἰσαγωγὴ Λογικῆς, ἥτοι προδιοίξεις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους. Συντεθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Σοφωτάτου ἐν διδασκάλοις κυρίου Γεωργίου Σουγδουρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων Τύποις δὲ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Καρτζᾶ τοῦ ἐκ τῆς Λευκοσίας τῆς Κύπρου, Βιέννη 1792.* Γιὰ τὸ ἔργο βλ. Χρ. Μαραζόπουλος, «Ἡ "Εἰσαγωγὴ Λογικῆς" τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ», *Δωδώνη* (Μέρος τρίτο. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας) 25 (1996), 19-28 ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

(σ. 20-23) *Κεφάλαιον δον*. Ποσαπλοῦς ὁ προφορικὸς ὅρος τῷ λόγῳ τοῦ σημαιομένου τρόπον (δ.π., σ. 16-17).

(σ. 23-27) *Κεφάλαιον εον*. Ποσαπλοῦς ὁ ὅρος τῷ λόγῳ τῶν σημαιομένων πραγμάτων (δ.π., σ. 18-21).

(σ. 27-30) *Κεφάλαιον ζον*. Περὶ τῶν ὅρων τῆς β^{ας} ἐπινοίας, τουτέστι περὶ τῶν πέντε καθόλου φωνῶν (δ.π., σ. 21-25).

Μετὰ τῇ σελίδᾳ 30 λείπει ἓνα φύλλο [σ. 31-32] τὸ ὁποῖο περιεῖχε ἓνα διάγραμμα καὶ τὸ ἐξῆς κείμενο: [Κεφάλαιον ζον. Περὶ τῶν ὅρων τῆς α' ἐπινοίας, ἥτοι περὶ τῶν κατηγοριῶν. Πολυθρόλλητος μὲν ἡ τῶν ὄντων ... ἐτέρω περὶ ἐτέ] (σ. 33)ραν οὐσίαν θέσιν ἐσχηκε... (δ.π., σ. 25-26).

(σ. 34-35) *Κεφάλαιον ηον*. Περὶ τῶν ὅρων πρὸς ἀλλήλους παραβαλλομένων (δ.π., σ. 28-29).

(σ. 35-40) *Κεφάλαιον θον*. Περὶ ὑποβολῆς, ἥτοι ὑποθέσεως τῶν ὅρων (δ.π., σ. 29-33).

(σ. 40-41) *Κεφάλαιον ιον*. Περὶ ἀνόδου καὶ καθόδου τῶν ὅρων (δ.π., σ. 33).

(σ. 41-45) *Κεφάλαιον ιαον*. Περὶ τῶν λοιπῶν ιδιοτήτων τῶν ὅρων (δ.π., σ. 34-36).

(σ. 45-51) *Κεφάλαιον ιβον*. Περὶ ὁρισμοῦ καὶ τῶν ἀνηκουσῶν αὐτῷ περιστάσεων (δ.π., σ. 37-42).

(σ. 51-56) *Κεφάλαιον ιγον*. Περὶ διαιρέσεως καὶ τῶν ἀνηκουσῶν αὐτῇ περιστάσεων (δ.π., σ. 42-46).

(σ. 57-86) *Μέρος Βον*. Περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν β^{αν} τοῦ ροῦς ἐνέργειαν.

(σ. 57-61) *Κεφάλαιον αον*. Περὶ ὀνόματος (δ.π., σ. 47-50).

(σ. 61-64) *Κεφάλαιον βον*. Περὶ ὀήματος (δ.π., σ. 51-52).

(σ. 64-65) *Κεφάλαιον γον*. Περὶ λόγου (δ.π., σ. 53-54).

(σ. 66) *Κεφάλαιον δον*. Περὶ ἀποφάνσεως καὶ διαιρέσεως τῆς αὐτῆς (δ.π., σ. 54-56).

Μετὰ τῇ σελίδᾳ 66 λείπει ἓνα φύλλο [σ. 67-68], τὸ ὁποῖο περιεῖχε τὸ κείμενο: δι' αὐτῶν γὰρ ἀντιδιαστέλλεται τῶν [ἀνεπιδέκτων ἀληθείας ἢ ψευδολόγων... ἀπόφανσις ἔστιν, ἥ τό] ἔστι τρίτον πρόκειται οἷον ὁ ἄν(θρωπ)ος ἐστὶ λευκός...

(σ. 69-73) *Κεφάλαιον εον*. Περὶ ὕλης, εἶδους, ποσότητος, καὶ ποιότητος τῆς ἀποφάνσεως (δ.π., σ. 57-61).

(σ. 73-77) *Κεφάλαιον ζον*. Περὶ ἀντιθέσεως τῶν ἀπλῶν προτάσεων (δ.π., σ. 61-65).

(σ. 78-80) *Κεφάλαιον ηον*. Περὶ τῆς τῶν ἀπλῶν προτάσεων ἰσοδυναμίας (δ.π., σ. 65-67).

(σ. 80-82) *Κεφάλαιον ηον*. Περὶ ἀντιστροφῆς τῶν ἀπλῶν προτάσεων (δ.π., σ. 67-69).

(σ. 82-86) *Κεφάλαιον θον*. Περὶ ἀντιθέσεως, ἰσοδυναμίας, καὶ ἀντιστροφῆς τῶν συνθέτων προτάσεων (δ.π., σ. 69-73).

(σ. 89-130) *Μέρος Γον*. Περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν γ^{αν} τοῦ ροῦς ἐνέργειαν.

(σ. 89-91) *Κεφάλαιον αον*. Περὶ ἐπιχειρήματος καὶ τῶν αὐτοῦ εἰδῶν (δ.π., σ. 74-76).

(σ. 91-96) *Κεφάλαιον βον*. Περὶ τῆς ὕλης τοῦ συλλογισμοῦ (δ.π., σ. 76-79).

(σ. 96-98) *Κεφάλαιον γον*. Περὶ τοῦ συλλογιστικοῦ σχήματος (δ.π., σ. 80-81).

(σ. 98-103) *Κεφάλαιον δον*. Περὶ τρόπων τῶν σχημάτων (δ.π., σ. 81-87).

(σ. 104-105) *Κεφάλαιον εον*. Περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ συλλογισμοῦ (δ.π., σ. 87-88).

(σ. 106-109) *Κεφάλαιον ζον*. Περὶ τῶν κοινῶς καὶ ἰδίᾳ ἐπομένων τοῖς τρισὶ σχήμασι (δ.π., σ. 88-90).

- (σ. 109-114) *Κεφάλαιον ζ'*. *Περὶ τῆς ἀναγωγῆς τῶν συλλογισμῶν τοῦ β' καὶ γ'* σχήματος, ἐπὶ τοὺς τέτταρας τρόπους τοῦ α' σχήματος (δ.π., σ. 91-94).
 (σ. 114-117) *Κεφάλαιον η'*. *Περὶ εὐρέσεως τοῦ μέσου ὄρον* (δ.π., σ. 95-97).
 (σ. 117-120) *Κεφάλαιον θ'*. *Περὶ τῶν εἰδῶν τοῦ συλλογισμοῦ* (δ.π., σ. 97-100).
 (σ. 120-126) *Κεφάλαιον ι'*. *Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων* (δ.π., σ. 100-105).
 (σ. 126-130) *Κεφάλαιον ια'*. *Κανόνες τοῖς τε διαλεγομένοις καὶ ἐνισταμένοις προσήκοντες* (δ.π., σ. 106-108).

Ἐπιφάνεια κειμένου 150-152 × 100. Στίχοι ἀνὰ σελίδα 22. Τὸ χειρόγραφο φέρει δύο ἀρίθμήσεις. Ἡ πρώτη ἀρίθμηση, σύγχρονη τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ τρίτο φύλλο καὶ εἶναι ἀνὰ σελίδα. Σελίδες 1-130. Μετὰ τῇ σελίδᾳ 84 ὑπάρχει ἓνα φύλλο χωρὶς ἀρίθμηση [σ. 85-86] καὶ κατόπιν ἡ ἐπόμενη σελίδα φέρει ἀριθμὸν 89. Ἡ δευτέρα ἀρίθμηση εἶναι σύγχρονή μας καὶ εἶναι ἀνὰ φύλλο. Ἀριθμοῦνται 1-63 φύλλα, χωρὶς νὰ ἔχει ἀριθμηθεῖ τὸ δεύτερο στῆ σειρὰ φύλλο.

Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο λείπουν τρία φύλλα, τὰ ὅποια περιεῖχαν τὶς σελίδες 31-32, 67-68, 87-88 σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχικὴ ἀρίθμηση. Τὸ περιεχόμενο τῶν δύο πρώτων φύλλων δίνεται στὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου, ἐνῶ, ἐνδεχομένως, τὸ τρίτο φύλλο ἦταν ἄγραφο, ἐφόσον ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ μὲ τὸ ἐκδεδομένο κείμενο δὲν διαπιστώθηκε χάσμα. Τὸ χειρόγραφο, ἂν καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ ζώφια, διατηρεῖται γενικὰ σὲ πολὺ καλὴ κατὰστασις. Ἡ ποιότης τοῦ χαρτιοῦ εἶναι καλὴ. Μελάνι χρώματος σκούρου καφέ στὰ πρῶτα φύλλα καὶ κατόπιν χρώματος καφέ ἀνοιχτοῦ ξανθοῦ, τὸ ὁποῖο ἐναλλάσσεται μὲ τὸ πρῶτο. Ὑπάρχουν μικρὰ καλλιτεχνικὰ πρωτογράμματα, χρωματισμένα στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μελάνι. Στὸ φ. <α'> ὑπάρχει καλλιτεχνικὸ ἐπίτιτλο μὲ ἀνθοειδῆ διακόσμηση ἐντὸς ὀρθογώνιου πλαισίου. Στὸ φ. <β'> κόσμημα σὲ σχῆμα πλεκτοῦ σταυροῦ. Στῇ σ. 1 ἡμιτελὲς ἐπίτιτλο μὲ φυτικὴ διακόσμηση.

Ἡ στάχωση εἶναι καινούρια μὲ ὕψασμα. Στῇ ράχῃ δύο μικρὲς ἐτικέτες χρώματος κόκκινου καὶ μπλε δηλώνουν τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, τὸν τίτλο τοῦ ἔργου καὶ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸν.

Στὸ φ. <α'> τοῦ χειρογράφου, στὸ ἐπάνω περιθώριο, ὑπάρχει ἡ δῆλωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φύλλων: φύλλα 64 καὶ σβησμένος ὁ παλαιὸς ταξινομικὸς ἀριθμός: Ἀριθ. 124.

Στὸ χειρόγραφο ὑπάρχουν δύο ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος σημειώματα. Στὸ φ. <β'>: 1731 – ἀφ'α'. ἀγνούστον ἐσχάτη. ε.π. ἡρξάμεθα λογι-κεύεσθαι διδασκάλῳ κεχορημένοι, κυρίῳ ἰωάννῃ τῷ καββαδία ἱεροδιδασκάλῳ. Στῇ σ. 130, μετὰ τὸ κείμενο, τὸ ἐξῆς βιβλιογραφικὸ σημείωμα:

Γέγραπται (σβησμένο: δὲ) ἡ λογικὴ αὕτη μέθοδος πόνῳ τε καὶ μόχθῳ, καὶ ἰδρῶτι ἀπλῆτῳ προσώπων, ἐσπούδαται παρ' ἐμοῦ Ἐλευθερίου τοῦ Βούλγαρι. Καὶ στὴ συνέχεια μὲ ἄλλο μελάνι καὶ μὲ πῶ μικρὰ γράμματα: μέμνησθε τοῦ γραφάντος οἱ ἀναγινώσκοντες.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ ἀνωτέρω σημειώματα τοῦ χειρογράφου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ὁ νεαρὸς Ἐλευθέριος Βούλγαρης ξεκίνησε στὶς 31 Αὐγούστου 1731 νὰ σπουδάζει τὴν Εἰσαγωγή τοῦ Σουγδουρῆ στὴ Λογική τοῦ Ἀριστοτέλη⁵ μὲ δάσκαλο τὸν Ἰωάννη Καββαδία. Τὸν ἴδιο χρόνο, στὶς 26 Ἀπριλίου 1731, σύμφωνα μὲ τὸ σημείωμα τοῦ χειρογράφου τῆς οὐκρανικῆς Βιβλιοθήκης, εἶχε ξεκινήσει τὴ σπουδὴ τῶν *Προγυμνασμάτων* τοῦ Ἀφθονίου, τὴν ὁποία προφανῶς ὀλοκλήρωσε λίγο πρὶν ξεκινήσει τὴ μελέτη τῆς *Λογικῆς* τοῦ Σουγδουρῆ. Δὲν ἀποκλείεται ὁ Ἐλευθέριος νὰ διδάχτηκε καὶ τὴν ὕλη τοῦ Ἀφθονίου μὲ τὸν ἴδιο δάσκαλο. Τὸ 1731 λοιπὸν εἶναι τὸ ἔτος ποὺ ὁ Βούλγαρης, σὲ ἡλικία 15 ἐτῶν,⁶ ἀφιερώθηκε στὴ συστηματικὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας, ποὺ σημάδεψε τὰ κατοπινὰ του ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα.

Δυστυχῶς σὲ κανένα τετράδιο ὁ μαθητὴς δὲν σημείωσε τὸν τόπο τῆς μαθητείας του, οὔτε ἔδωσε περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου του. Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν ποὺ πρέπει νὰ ἀπαντηθεῖ εἶναι ποῦ βρισκόταν ὁ Βούλγαρης τὸ ἔτος 1731 καὶ ποιὸς εἶναι ὁ ἱεροδιδάσκαλος Ἰωάννης Καββαδίας.

Σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή τοῦ Βούλγαρη οἱ γνώμες τῶν μελετητῶν διχάστηκαν καὶ διάφορα ἐπιχειρήματα διατυπώθηκαν γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ θέση ὅτι γεννήθηκε μὲν στὴν Κέρκυρα ἀλλὰ καταγόταν ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, ὅπου κατόπιν ἐπέστρεψε,⁷ καὶ ἄλλα ποὺ ἀναιροῦν τὰ πρῶτα καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι γεννήθηκε καὶ ἐνηλικιώθηκε στὴν Κέρκυρα.⁸ Ἀνάλογες μὲ τίς θέσεις τῶν μελετητῶν τῆς βιογραφίας τοῦ Βούλγαρη γιὰ τὴν

5. Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ ἔργου ὡς διδακτικοῦ ἐγχειριδίου φιλοσοφικῆς προπαιδείας τὸν 18ο αἰῶνα βλ. Χρ. Μαυράζοπουλος, *ὁ.π.*, σ. 21.

6. Σύμφωνα μὲ τοὺς βιογράφους του, ὁ Βούλγαρης γεννήθηκε στὶς 11 Αὐγούστου 1716, ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία ἡ Κέρκυρα ἀπαλλάχθηκε (ἐλευθερώθηκε) ἀπὸ τὸν τουρκικὸ κίνδυνο καὶ γι' αὐτὸ κίβλας τοῦ δόθηκε τὸ ὄνομα Ἐλευθέριος.

7. Νικ. Κατραμῆς, *Ἱστορικαὶ διασαφήσεις ἐπὶ τῆς πατρίδος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως Ζακυνθίου ἀρχιεπισκόπου Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος*, Ζάκυνθος 1854. Τοῦ ἴδιου, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880 [φωτ. ἀνατύπωση 1997], σ. 382-389.

8. Μιχ. Στ. Ἰδρωμένος, «Ἡ πατρὶς Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», *Παρηλασθὸς* 5 (1881), 209-216.

καταγωγή του είναι και οι απόψεις που κατά καιρούς διατυπώθηκαν σχετικά με τον τρόπο των πρώτων σπουδών και των δασκάλων του.

Ο Κωνσταντίνος Κούμας έγραψε ότι ο Εὐγένιος γεννήθηκε στην Κέρκυρα και εκεί διδάχθηκε την ελληνική γλώσσα από τον Ίερεμία Καββαδία.⁹ Τίς σπουδές στην Κέρκυρα κοντά στον ίδιο δάσκαλο αναφέρουν και οι βιογράφοι του Γεώργιος Αϊνιάν και Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός.¹⁰ Ο Παῦλος Καλλιγιάς, ο οποίος υποστήριξε την κερκυραϊκή καταγωγή του Βούλγαρη, έγραψε ότι ο Εὐγένιος δὲν βρήκε στην Κέρκυρα τὰ μέσα νὰ διδάχῃ καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ μεταβῇ στην Ἄρτα και κατόπιν στὰ Ἰωάννινα.¹¹ Ο Νικόλαος Κατραμῆς, στην πρώτη του μελέτη, ἀναίρεσε τίς ἀπόψεις ὅλων τῶν προηγούμενων μελετητῶν (Καλλιγᾶ, Αἰνιᾶνος, Κούμα, Δονᾶ, Χιώτη, Ἰωάσαφ Κορνηλίου) και υποστήριξε, στηριζόμενος σὲ ἀρχαιακές μαρτυρίες, ὅτι ὁ Εὐγένιος ἦταν Ζακύνθιος. Ἀναφερόμενος στὴ γνώμη τοῦ Κούμα, γράφει ὅτι ὁ Εὐγένιος ἴσως νὰ σπούδασε και κοντὰ στὸν Καββαδία, ἀλλὰ ἀναντίρρητα διδάχθηκε τὴν ἐλληνική γλώσσα ἀπὸ τὸν Ζακύνθιο Ἀντώνιο Κατήφορο.¹²

Ἀπάντηση στὸν Κατραμῆ ἀποτέλεσε τὸ μελέτημα τοῦ Μιχαήλ Ἰδρωμένου, στὸ ὁποῖο ἔχουμε ἤδη παραπέμψει, και στὸ ὁποῖο τεκμηριώνονται οἱ σπουδές τοῦ Εὐγένιου κοντὰ στὸν Λευκαδίτη ἱερομόναχο Ίερεμία Καββαδία, με ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ ἴδιου τοῦ Εὐγένιου. Ἡ συγκεκριμένη ἐπιστολή, πὺν πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ Ὁ Φοῖνιξ τῆς Κέρκυρας, σύμφωνα με τὸ σχόλιο τῶν ἐκδοτῶν Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου, γράφτηκε μετὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1775 πρὸς κάποιον συγγενὴ στὴν Κέρκυρα και σὲ αὐτὴν ὁ ὄριμος και καταξιωμένος Εὐγένιος ἔλεγε τὰ ἑξῆς γιὰ τὸν ἀγαπημένο του δάσκαλο: «Ἀναγγεῖλατε τὰ κατ' ἐμὲ πάντα εἰς τὸν ἀγαπητὸν διδάσκαλόν μου κύρ Ἰερεμίαν· ἂν ἦτο νεώτερος ἤθελα τολμήσω νὰ τὸν προσκαλέσω νὰ ἔλθῃ πρὸς ἐμὲ διὰ νὰ συζήσωμεν και νὰ τὸν ἔχω βοηθὸν εἰς τὸ φορτίον ὁποῦ ἀνεδέχθην, και ὁδηγίαν και φῶς. Ἡ οἰκία μου ἱκανὴ νὰ περιθάλψῃ τὸ γῆράς του... Ὡς τόσον τὸν ἀσπάζομαι ἀπὸ βάθους

9. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων προάξεων*, τ. 12, Βιέννη 1832, σ. 559.

10. Γεώργ. Αἰνιάν, *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίμου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρωος και τινῶν ἄλλων μεταπτυχθέντων*, τ. 1, Ἀθήνα 1838, σ. ια'. André Papadopoulos Vretos, *Biographie de l'Archevêque Eugène Bulgari...*, Ἀθήνα 1860, σ. III.

11. Π. Καλλιγιάς, «Βίος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρωος», *Πανδώρα* 1 (1850-1851) [φυλλάδιο 21], σ. 495.

12. Νικ. Κατραμῆς, *Ἱστορικαὶ διασαφήσεις...*, σ. 98.

καρδίας, τὸν καλὸν μου αὐτὸν διδάσκαλον, καὶ ἰδοὺ αὕτη ἡ ἐπιστολή μου ἔστω καὶ πρὸς αὐτὸν διὰ νὰ μὴν εἰπῇ πῶς δὲν τὸν ἔγραψα».¹³

Οἱ μεταγενέστεροι ἀλλὰ καὶ οἱ σύγχρονοι μελετητὲς υἱοθέτησαν ἄλλοι τὴν πρώτη ἄποψη, ὅτι δηλαδὴ δάσκαλός του ὑπῆρξε ὁ Κατήφορος,¹⁴ καὶ ἄλλοι τὴ δεύτερη, ἐκείνη πολὺ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Εὐγένιος διδάχθηκε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Καββαδία,¹⁵ ἐνῶ ἄλλοι συγέρασαν καὶ τὶς δύο ἐκδοχὲς¹⁶ καὶ μίλησαν καὶ γιὰ τὴν περαιτέρω μαθητεία τοῦ Βούλγαρη κοντὰ στὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη καὶ στὸν Βικέντιο Δαμοδό.¹⁷

Στὴν παρούσα μελέτη προσθέτουμε μία ἀκόμα μαρτυρία γιὰ τὴ μαθητεία τοῦ Βούλγαρη κοντὰ στὸν Ἱερεμία Καββαδία, προσδιορίζουμε τὸν τόπο τῆς μαθητείας καὶ προσπαθοῦμε νὰ φωτίσουμε τὴν προσωπικότητα καθὼς καὶ τὴ διδασκαλικὴ δράση τοῦ Ἱερεμία Καββαδία, γιὰ τὸν ὁποῖο λίγα πράγματα εἶναι ἔως σήμερα γνωστά.

Ὁ Ἱερεμίας Καββαδίας καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀγία Μαύρα (Λευκάδα) καὶ ἦταν γιὸς τοῦ ἱερέα Γεωργίου.¹⁸ Γεννήθηκε τὸ 1703 καί, σύμφωνα μὲ

13. «Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», *Ὁ Φοῖβε Α'* (1853-1854), φυλλάδιο Γ'-ΙΑ' (Δεκέμβριος 1853 - Ἰανουάριος 1854), σ. 252-253, ἐπιστολὴ Γ'. Μιχ. Στ. Ἰδρωμένος, *ὁ.π.*, σ. 211. Ὁφείλω νὰ τονίσω ἐδῶ ὅτι στὴν ἐν λόγω ἐπιστολὴ ὁ Βούλγαρης ἀπευθύνει χαιρετισμούς στὴ θεία του Σιγούρα, στὴν πρωτεζαδέλφη του Σοφία καὶ στὸν σύζυγό της ἄρχοντα Νικόλαο Παπαδόπουλο, καθὼς καὶ στὰ παιδιὰ τους Ἀγγελὸ καὶ Ἀντώνιο, πρόσωπα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἴμαστε σίγουροι ὅτι ὄντως ζοῦσαν στὴν Κέρκυρα. Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὕτη τὸν συνάδελφο Γιώργο Ζοῦμπο, ὁ ὁποῖος μοῦ προμήθευσε φωτογραφίες ἀπὸ τὸ δυσεῦρετο κερκυραϊκὸ περιοδικό.

14. G. P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ 1620-1830*, μτφρ. Φ. Κ. Βόρου, Ἀθήνα 1994, σ. 67-68. Π. Νοῦτσος, «Ἱστοριογραφικὰ προβλήματα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας. Ἡ περίπτωσις τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», *Δωδώνη* 25 (1996), 53.

15. Α. Βρονίζης, «Ἔργα. Βιογραφικὰ Σχεδάρια», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά* 16 (1972), 270.

16. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1868, σ. 566 («ἐπαιδευθὴ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα ἀπὸ τὸν συμπολίτην αὐτοῦ Ἀντώνιον Κατήφορον καὶ ὕστερον ἀπὸ τὸν ἐν Κερκύρᾳ διδάσκαλον Ἱερεμίαν Καββαδίαν»).

17. St. K. Batalden, *Catherine II's Greek prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, Ν. Ὑόρκη 1982, σ. 5. Βλ. καὶ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία - Ἐργογραφία 1700-1754*, Ἀθήνα 1998, σ. 56-58.

18. Βλ. Δ. Καπάδοχος, *Ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τοὺς Μεγάλους Πρωτοπαπάδες τὴν ἐνετικὴν περίοδο (1604-1797)*, Ἀθήνα 1990, σ. 387, ἔγγραφο ἀρ. 229.

μία μαρτυρία, σπούδασε στην Πάδοβα.¹⁹ Νωρίς, κατά την τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα, εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα,²⁰ όπου, τουλάχιστον από το 1741 έως το 1781 (πέθανε στις 16 Νοεμβρίου 1781), διετέλεσε έφημέριος του ναού της Υπεραγίας Θεοτόκου των Ξένων ή των Στερεωτών.²¹ Στην Κέρκυρα ο Καββαδίας άσκησε το επάγγελμα του δασκάλου παραδίδοντας μαθήματα ελληνικών και φιλοσοφίας καταρχάς ιδιωτικά, εύτυχώντας να έχει ως μαθητές, εκτός από τον Νικηφόρο Θεοτόκη,²² και τον Εϋγένιο Βούλγαρη, όπως αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία.

Η μαθητεία του Βούλγαρη στον Ίερεμία Καββαδία επιβεβαιώνεται από το βιβλιογραφικό σημείωμα του αθηναϊκού χειρογράφου ΕΒΕ 1178 που παρουσιάζουμε εδώ, αλλά και από νέες αρχειακές ειδήσεις που αφορούν στο πρόσωπο του δασκάλου και στις φιλοσοφικές αναζητήσεις δασκάλου και μαθητή.

Ο άναφερόμενος στο σημείωμα ιεροδιδάσκαλος Ίωάννης Καββαδίας ταυτίζεται, κατά τη γνώμη μας, με τον λογιότατο ιερέα Ίωάννη Βαπτιστή Καββαδία, ο οποίος άπαντᾷ στην Κέρκυρα τουλάχιστον από το έτος 1731 και ο οποίος κάποια χρονική στιγμή, ανάμεσα στα έτη 1737-1738, έμφανίζεται στις πηγές με το όνομα Ίερεμίας Καββαδίας, με το οποίο και έγινε γνωστός.

Ο ιερέας Ίωάννης Βαπτιστής Καββαδίας άπαντᾷ πολύ συχνά το διάστημα 1731-1737 σε κείμενα συμβολαιογραφικών συμβάσεων Κερκυραίων νοταρίων, συνήθως με την ιδιότητα του μάρτυρα, και σε πολλές πράξεις ο νοτάριος δηλώνει ότι πρόκειται για το γιό του ποτέ εύλαβεστάτου ιερέα Γεωργίου, χωρίς όμως να δηλώνει το πατριδωνυμικό. Αναφέρουμε ένδεικτικά μερικές περιπτώσεις όπου ο ιερέας Ίωάννης Βαπτιστής έμφανίζεται ως μάρτυρας σε κείμενα διαθηκών. Στις 14 Σεπτεμβρίου 1731 άπαντᾷ στη διαθήκη του Μικέλη Πολυλά και υπογράφει ιδιοχεί-

19. 'Αθ. Τσίτσας, «Δύο ανεπίδοτα γράμματα του λογίου ιερομονάχου Ίερεμία Καββαδία», *Ελληνικά* 30 (1977-1978), 120.

20. Π. Γ. Ροντογιάννης, *Η εκπαίδευση στη Λευκάδα*, 'Αθήνα 1994, σ. 45.

21. Κώδικας Ναού Υ. Θ. Στερεωτών, φ. 118^v-137^r. Τον κώδικα μελέτησε ο Σπύρος Καρύδης, ο οποίος και ετοιμάζει την έκδοσή του. Βλ. και 'Αθ. Τσίτσας, *ό.π.*, σ. 121-122.

22. Στο αφιερωτικό επίγραμμα που προτάσσεται στο βιβλίο του Νικηφόρου Θεοτόκη, *Λόγοι εις την Αγίαν και Μεγάλην Τεσσαρακοστήν* (Λιψία 1766), δηλώνεται ότι είναι πόνημα του «εύλαβεστάτου και σοφολογιωτάτου Ίερεμίου Καββαδία Ίεροδιδασκάλου, του εις την Κέρκυραν Κοινού Φροντιστηρίου και διδασκάλου φιλάτου του αυτού της Βίβλου συγγραφέως».

ρως,²³ όμοίως στις 10 Μαΐου 1735 ύπογράφει στη διαθήκη τοῦ Κωνσταντίνου Τριαντάφυλλου, ένῳ έμφανίζεται επίσης σέ πράξη τοῦ ίδιου νοταρίου στις 16 'Ιουνίου 1735.²⁴ Στις 30 'Ιουνίου 1736 ή "Έλενα, κόρη τοῦ ποτέ εύγενῆ δοτόρου Γεωργίου Καλέργη καί σύζυγος τοῦ ποτέ εύγενῆ Μιχέλη Πολυλά, άφησε μέ τή διαθήκη της ένα «σαραντάρι» στόν «παπά Μπατίστα Καβαδιά».²⁵ Μέ τήν προσωνομία «λογιώτατος» ό 'Ιωάννης Βαπτιστής Καββαδίας τοῦ ποτέ ιερέα Γεωργίου παρίσταται ως μάρτυρας στη διάρθρωση τῆς διαθήκης τοῦ 'Αγαθάγγελου Λατίνου, πρώην επισκόπου Καρυουπόλεως, στις 2 Νοεμβρίου 1736 καί ύπογράφει ιδιοχείρως. Στήν άνωτέρω διαθήκη ό 'Αγαθάγγελος έρισε νά δοθοῦν στόν ιερέα Καββαδιά τέσσερα τζεκίνια για νά τοῦ διαβάσει ισάριθμες λειτουργίες μετά τὸ θάνατό του καί επιπλέον άπαίτησε άπό τούς κομισαρίους του νά καλέσουν στήν παννυχίδα, πού θα έκαναν για μνημόσυνό του, μαζί μέ τούς άλλους ιερεῖς καί τόν 'Ιωάννη Βαπτιστή.²⁶ Ό ίδιος επίσκοπος σέ προηγούμενη διαθήκη του, τῆς 26 Σεπτεμβρίου 1736, στις πράξεις τοῦ ίδιου νοταρίου, είχε όρίσει νά δοθοῦν δύο χρυσά τζεκίνια στόν εύλαβέστατο ιερέα 'Ιωάννη Βαπτιστή Καββαδιά.²⁷

Η διαθήκη τοῦ Μιχάλη Μπάτζιου, πού συντάχθηκε στις 10 Μαρτίου 1737, είναι ή τελευταία πράξη πού έχω έντοπίσει στήν όποία ό Καββαδίας άπαντᾷ ως «λογιώτατος ιερεῦς 'Ιωάννης Βαπτιστής τοῦ ποτέ ιερέα Γεωργίου» καί ύπογράφει μέ αὐτόν τόν τύπο ιδιοχείρως.²⁸ Στις μεταγενέστερες πράξεις πού γνωρίζω άπαντᾷ ό ιερομόναχος 'Ιερεμίας Καββαδίας, όμοια μέ τή δήλωση «τοῦ ποτέ ιερέα Γεωργίου», ό όποιος, κατά τή γνώμη μου, ταυτίζεται μέ τόν 'Ιωάννη Βαπτιστή. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1738 ό νοτάριος Σπυρίδων 'Ανδρώνης καταχώρισε στό κατάστιχό του τή διαθήκη τοῦ Παναγιώτη Λουκάνη. 'Ανάμεσα στους μάρτυρες ήταν καί

23. Γενικά 'Αρχεῖα τοῦ Κράτους, 'Αρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας (στό έξῆς: ANK), Συμβολαιογραφικά (στό έξῆς: Συμβ.) Κ. 489, φ. 870^v («'Ιωάννης Βαπτιστής ιερεῦς ό Καβαδιάς μάρτυς παρών καί ύπέγραψα»).

24. ANK, Συμβ. Κ. 489, φ. 922^r («'Ιωάννης Βαπτιστής ιερεῦς Καββαδίας μάρτυς») καί φ. 927^r αντίστοιχα.

25. ANK, Συμβ. Κ. 489, φ. 948^r.

26. ANK, Συμβ. Α. 130, β. 5, φ. 24^r. Βλ. καί Στ. Παπαδόπουλος - Χρυσ. Φλωρεντής, *Νεοελληνικό 'Αρχεῖο Γ. Μοῆς 'Ιωάννου Θεολόγου Πάτριου. Κείμενα για τήν τεχνική καί τήν τέχνη*, 'Αθήνα 1990, σ. 78-80.

27. ANK, Συμβ. Α. 130, β. 5, φ. 17^r.

28. ANK, Συμβ. Α. 130, β. 5, φ. 35^v, 36^r. Στη διαθήκη τοῦ Domenico Curino ύπογράφει ως «Giovanni Batista sacerdote afermo Chauadia testimonio»: Συμβ. Α. 130, β. 5, φ. 30^r.

ὁ ὁσιότατος καὶ λογιότατος ἱερομόναχος Ἱερεμίας Καββαδίας τοῦ ποτὲ εὐλαβεστάτου ἱερέα Γεωργίου καὶ ὁ ἴδιος ὁ μάρτυρας βεβαίωσε ἰδιοχείρως: «Ἱερεμίας ἱερομόναχος Καββαδίας βεβαιῶ τὰ ἄνωθεν ὡς μάρτυς παρὼν καὶ ὅτι δὲν ἦτον μέσα εἰς τὴν διαθήκην κανένα ἄλλο χαρτί».²⁹ Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ μάρτυρα ταυτίζεται μὲ ἐκεῖνον τοῦ ἱερέα Ἰωάννη Βαπτιστῆ. Μὲ τὸ ὄνομα Ἱερεμίας, τὴν ιδιότητα τοῦ ἱερομονάχου καὶ τὴ δῆλωση τοῦ πατρωνύμου ἀπαντᾷ καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια ὡς μάρτυρας σὲ διαθήκες καὶ ὑπογράφει ἰδιοχείρως.³⁰

Τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἱερέας Ἰωάννης Βαπτιστῆς προφανῶς ἔλλαξε τὸ ὄνομά του σὲ Ἱερεμίας ὅταν ἔγινε ἱερομόναχος, κατὰ τὴ μοναστικὴ τακτικὴ. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἴδια τὴ μαρτυρία τοῦ Βούλγαρη ὅτι εἶχε ὡς δάσκαλο τὸν Ἱερεμία, μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ταύτιση τοῦ ἀναφερόμενου στὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα ἱεροδιδασκάλου Ἰωάννη Καββαδία μὲ τὸν Ἱερεμία, καὶ στὸν προσδιορισμὸ τῆς Κέρκυρας ὡς τόπου μαθητείας, ἀφοῦ ὁ ἱερέας Ἰωάννης βρισκόταν, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ ἔτος 1731, ἐγκατεστημένος ἐκεῖ.

Ὁ Ἱερεμίας λοιπὸν εἶναι ὁ δάσκαλος τοῦ νεαροῦ Ἐλευθέριου (Εὐγένιου) Βούλγαρη, ὁ ὁποῖος τὸ 1731 τοῦ δίδαξε τὶς ἐννοιες τῆς λογικῆς μέσα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Γιαννιώτη Σουγδουρῆ. Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Καββαδία μὲ τὴ φιλοσοφία, καὶ ἐνδεχομένως καὶ μὲ τὴ συστηματικὴ διδασκαλία τῆς, εἶχε ξεκινήσει πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῆς διδασκαλίας γιὰ τὸν νεαρὸ Ἐλευθέριο. Ὁ Ἰωάννης Βαπτιστῆς Καββαδίας εἶναι ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ἀρ. 18, τὸ ὁποῖο γράφτηκε τὸ 1722 καὶ τὸ ὁποῖο περιέχει τὴν *Τέχνη Πητορικὴ* τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Στὴ σελίδα 319 τοῦ ἀνωτέρω χειρογράφου ὑπάρχει τὸ ἐξῆς βιβλιογραφικὸ σημείωμα: «Εἵληφε τέρμα γραφῆς ἡ παροῦσα κατὰ τοὺς ἀψκβ'· γέγραπται [διὰ χειρὸς] Ἰωάννου Βαπτιστοῦ τοῦ Καββαδία».³¹

29. ANK, Συμβ. Α. 130, β. 6, φ. 33v, 41v.

30. Βλ. διαθήκες τῆς 5 καὶ 6 Αὐγούστου 1741: ANK, Συμβ. Α. 130, β. 9, φ. 2v-3r, 8r. Διαθήκες τῆς 3.7.1743 καὶ 18.12.1744: Συμβ. Α. 130, β. 10, φ. 14v, 45r. Διαθήκη τῆς 9.10.1748: Συμβ. Α. 130, β. 13, φ. 3rv. Διαθήκη τῆς 9.7.1750: Συμβ. Α. 131, β. 14, φ. 6r. Στις 11.2.1755 μία διαθήκη συντάσσεται στὸ σπίτι τοῦ ἱεροδιδασκάλου Ἱερεμία Καββαδία εἰς τὸν Φόρον τῆς Χώρας: Συμβ. Α. 131, β. 18, φ. 44r.

31. Σπ. Λάμπρος, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἑθνικῆς. Α'. Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς», *Νέος Ἑλληνομνημων* 1 (1904), 359. Αἶνος Πολίτης - Μαρία Πολίτη, ὁ.π., σ. 487. Τὸ χειρόγραφο εἶναι ἀστάχωτο καὶ φυλάσσεται μέσα σὲ θήκη. Τὰ πρῶτα καὶ τὰ τελευταῖα φύλλα εἶναι κατεστραμμένα ἀπὸ τὸ σκόρο. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τὸ μεταφέρω ἀπὸ

Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, ὁ Ἱερεμίας Καββαδίας, μαζί μὲ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη, ἀνέλαβε τὴ διδασκαλία στὸ Κοινὸ Φροντιστήριό τῆς Κέρκυρας, ποὺ ἀποτελέσει συνέχεια τοῦ δημόσιου σχολείου τῆς Κοινοῦτητας, στὸ ὁποῖο δίδαξε τὰ θεωρητικὰ μαθήματα, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ φιλοσοφία, ὡς «precettore di belle lettere». ³² Ἀξιίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Καββαδίας, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Βενετοῦ Προβλεπτῆ, δίδασκε στὸ σχολεῖο τῇ *Μεταφυσικῇ* τοῦ Γάλλου Edme Pourchot (1651-1734), μεταφρασμένη στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ («Il secondo (maestro) è il Monaco greco Pre Geremia Cavadia nativo di S. Maura, che insegna la Metafisica di Purcozio tradotta in greco litterale»). ³³ Δὲν εἶναι γνωστὸ ποιοὺς ἦταν ὁ μεταφραστὴς τοῦ ἀνωτέρω ἔργου στὰ ἑλληνικὰ, καθὼς δὲν δηλώνεται στὴν ἀρχεὶακὴ πηγὴ στὴν ὁποία στηριζόμαστε, ἀξιίζει ὅμως νὰ ἐπιμεινουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Βούλγαρης ἔχει μεταφράσει ἀπὸ τὰ λατινικὰ τὸ ἔργο *Λογικὴ* τοῦ ἴδιου συγγραφέα. ³⁴ Καθὼς δὲν γνωρίζουμε τίποτα τὸ συγκεκριμένο οὔτε γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ Καββαδία οὔτε γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν ἔργων τοῦ Pourchot στοὺς κύκλους τῶν Ἑλλήνων διαφωτιστῶν, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐνδεχομένως ὁ Εὐγένιος, ὡς νεαρὸς μαθητὴς τοῦ Καββαδία, εἶχε χειραγωγηθεῖ ἀπὸ ἐκεῖνον στὴ μελέτῃ τοῦ Γάλλου σχολαστικοῦ φιλοσόφου καὶ ὅτι ἀργότερα ἀνέλαβε τὴ μετάφραση τῆς *Λογικῆς*. Ὅσο γιὰ τὴ μετάφραση τῆς *Μεταφυσικῆς*, πληροφορία ἄγνωστη ἕως τώρα, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ἂν δὲν εἶναι ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Καββαδία ἢ κάποιου ἄλλου προσώπου, ἐνδεχομένως πρόκειται γιὰ μετάφραση τὴν ὁποία ἀνέλαβε ὁ Βούλγαρης (ἢ

τὸν κατάλογο Λάμπρου, ἐπειδὴ σήμερα στὸ πρωτότυπο δὲν διακρίνονται ὅλα τὰ γράμματα.

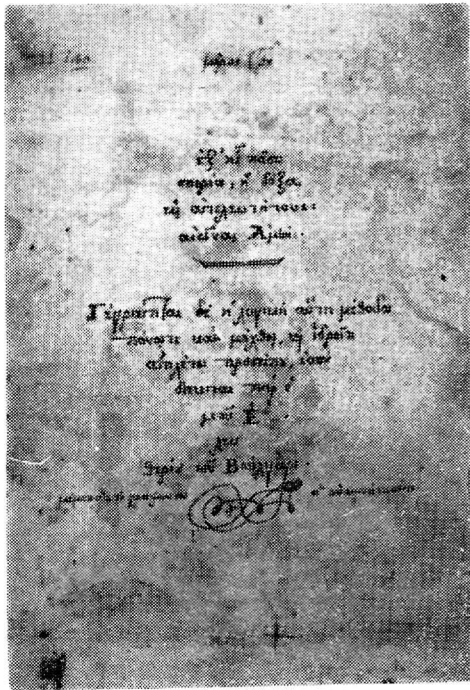
32. Γιὰ τὴ διδακτικὴ δράση τοῦ Καββαδία στὸ δημόσιο σχολεῖο τῆς Κοινοῦτητας, καθὼς καὶ γιὰ ἄλλες ἀρχεὶακὲς μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴν παραμονή του στὴν Κέρκυρα βλ. Παναγιώτα Τζιβάρα, *ὁ.π.*

33. Archivio di Propaganda Fide, Scritture riferite nei Congressi, Greci, τ. 3, φ. 238v.

34. Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον*, ἀνατύπ. Α' ἔκδ. Ἐπιμέλεια – Εἰσαγωγὴ – Εὐρετήριο Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἀθήνα 1972, σ. 296. Σάθας, *ὁ.π.*, σ. 571. Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*. Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, Ἀθήνα 1988, σ. 12. Τοῦ ἴδιου, *Τῶν Φώτων Β'*, Ἀθήνα 1999, σ. 459. Βλ. καὶ G. P. Henderson, *ὁ.π.*, σ. 72-73. Στὸν ἠλεκτρονικὸν Κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κογκρέσου (Library of Congress online Catalog) καθὼς καὶ σὲ ἐκείνον τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης βρήκαμε τὸ ἔργο τοῦ Pourchot, *Institutiones philosophicae ad faciliorem veterum ac recentiorum philosophorum lectionem comparatae* στίς ἐξῆς ἐκδόσεις: Παρίσι 1711, Βενετία 1729, 1730, καὶ Πάδοβα 1738.

απόδοση του έργου στα αρχαῖα ἑλληνικά ἐνισχύει τὴν ἀποψη), ὅπως ἔπραξε καὶ μετὰ τὴν μετάφραση τῶν δύο ἔργων, τῆς *Λογικῆς* καὶ τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ J. B. Du Hamel.³⁵ Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ὁ Καββαδίας χρησιμοποιοῦσε τὸ 1759, ἀπὸ κάποιο χειρόγραφο, τὴν μετάφραση τοῦ παλαιοῦ μαθητῆ του,³⁶ ὁ ὁποῖος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε παρουσιάσει μιὰ λαμπρὴ διδακτικὴ δράση στὰ Ἰωάννινα, στὴν Κοζάνη καὶ στὴν Ἀθωνιάδα.

Τὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης μαζί με ἐκεῖνο τῆς οὐκρανικῆς

Χφ. ΕΒΕ 1178, σ. 130.

Γραφέας Ἐλευθέριος Βούλγαρης

35. G. P. Henderson, *ὁ.π.*, σ. 72.

36. Καμιὰ μετάφραση τοῦ Βούλγαρη δὲν τυπώθηκε ἕως τὸ 1767. Οἱ μεταφράσεις κυκλοφοροῦσαν σὲ χειρόγραφη μορφή ἀνάμεσα στοὺς μαθητὲς του. Ὁ Ἀγγέλου γράφει ὅτι κατέχει χειρόγραφο, ἀντίγραφο τῆς μετάφρασης τῆς *Λογικῆς* τοῦ Pourchot ἀπὸ τὸν Βούλγαρη, τὸ ὁποῖο ἔγινε ἀπὸ κάποιον μαθητὴ του τὰ χρόνια ποὺ ὁ Βούλγαρης δίδασκε στὴν Κοζάνη (Ἰλκῆς Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων...* [Α'], Ἀθήνα 1988, σ. 12).

Βιβλιοθήκης, τὰ δύο μαθητικά τετράδια τοῦ Βούλγαρη, μᾶς βοηθοῦν νὰ γνωρίσουμε ἀκριβῶς τὰ ἔργα ποὺ στήριξαν τὴ φιλοσοφικὴ προπαιδεία τοῦ σοφοῦ ἱερωμένου.

Ὁ Εὐγένιος κράτησε πάντα κοντὰ του στὴν προσωπικὴ του βιβλιοθήκη, «μαρτυρία τῶν πρώτων του βημάτων στὴν πορεία τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Fonkič,³⁷ τὸ μαθητικὸ του τετράδιο μὲ τὴν *Ἐκθεσιν περὶ ἐπιστολικῶν τύπων* τοῦ Κορυδαλλέα καὶ τὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Ἀφθονίου. Τὸ χειρόγραφο ἐκεῖνο, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κτήτορά του καὶ μετὰ ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες, κατέληξε στὴ συλλογὴ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χαρκόβου.³⁸ Τὸ ἄλλο του μαθητικὸ τετράδιο μὲ τὸ κείμενο τῆς *Λογικῆς* τοῦ Σουγδουρῆ, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τῆς μαρτυρίας γιὰ τὴν πορεία τοῦ Βούλγαρη στὴ φιλοσοφικὴ κατάρτιση, δὲν γνωρίζουμε ἂν τὸν συνόδευσε κάποια στιγμὴ στὰ μέρη τὰ μακρινὰ ὅπου ἔζησε ἢ ἂν παρέμεινε στὴν Κέρκυρα ἢ σὲ κάποια σχολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὅπου δίδαξε ὁ σοφὸς δάσκαλος. Ἀπὸ ἐκεῖ, ποῖος ξέρει ἀπὸ ποιὸς δρόμους καὶ ἀπὸ ποιά χέρια, ἔφτασε στὴν Ἀθήνα καὶ συναριθμήθηκε στὴ συλλογὴ τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς μας Βιβλιοθήκης. Ἔως ὅτου ὅμως γίνει καθόλα γνωστὴ στοὺς ἐρευνητὲς ἡ τύχη τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἱερωμένου ἐγκυκλοπαιδιστῆ, τὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης θὰ ἀποτελεῖ μία ἀκόμα μαρτυρία γιὰ τὴς φιλοσοφικὲς σπουδὲς τοῦ Βούλγαρη. Ἀκόμα, ἐξίσου σημαντικὸ, θὰ ἀποτελεῖ ἓνα ἐπιπλέον τεκμήριο γιὰ τὴ μαθητεία τοῦ νεαροῦ Βούλγαρη κοντὰ στὸν Λευκαδίτη ἱερομόναχο, ὁ ὁποῖος τόσα πολλὰ προσέφερε στὴν πνευματικὴ ἀκμὴ τῆς Κέρκυρας μὲ τὴ διδασκαλίαν του στὸ Κοινὸ Φροντιστήριον, καὶ ὁ ὁποῖος σὲ μία ἐπιστολιμαία ἐπικοινωνία ποὺ εἶχε μετὰ ἀπὸ πολλὰ χρόνια μὲ τὸν παλαιὸ του μαθητὴ ἐπέλεξε νὰ ὑπογράψῃ ὡς «σὸς παλαιὸς καὶ ἐγκάρδιος φίλος Ἱερεμίας».³⁹

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ

37. B. Fonkič, *ὁ.π.*, σ. 85.

38. «Τὴ διαδρομὴν» τοῦ χειρογράφου περιγράφει ὁ B. Fonkič (*ὁ.π.*, σ. 85-87).

39. Πρόκειται γιὰ ἀνεπίδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Καββαδία πρὸς τὸν Βούλγαρη μὲ ἡμερομηνία 25 Ἀπριλίου 1780, στὴν ὁποία ὁ γηραιὸς δάσκαλος ζητοῦσε μιὰ χάρη, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπενθυμίζει τὴν παλαιὰ σχέση μαθητείας. Βλ. Ἀθ. Τσίτσας, *ὁ.π.*, σ. 124.